

HEAVENLY HELP AS A CULTURAL ELEMENT OF THE FISHERMEN COMMUNITY, ALSO AT WALRAVERSIJDE

***'O wil verhoren onze bee, voor hen die zijn in nood op zee'
[O please hear our plea, for those that are in peril at sea]***

Gaston Van Bulck

Kauwendaal 19
B-2800 Mechelen, Belgium

This melodious verse comes from a song sung by the protestant community of Urk at the IJsselmeer when the fishermen from the village were in peril in stormy weather. There are similar Flemish texts as well: *'Als de noorderstormen jagen en de winden blazen breed, als de vloed dreigt ongenadig, spaar ons van misseer en leed'* (If the northern storms are raging and the winds bring mischief, if the tide is rising mercilessly, beware us from misery and grief) (Consecration of the River Schelde, Hingene 1977).

Fear before the storm

In the past people were very afraid when a storm blew up. Lightning, thunder, hailstorms, wind gusts and heavy showers threatened the work on the land, destroyed harvests, caused floods, started fires and killed people outdoors. The vulnerability of people on land, however, was minimal when compared with that of the people at sea. The small ships were unable to deal with nature's violence. Fishermen and skippers were in great peril of death. Hence, fear for storms was always latently or manifestly present with the members – men, women and children – of a mediaeval fishermen community. That fear was so fundamental that anybody studying old fishermen communities should take it into account.

The miracle stories written down in places of pilgrimage reflect the fear people endured when at sea in an emergency. The miracle book of Our Lady of the Potterie (Bruges) of 1520-1521 tells the story of an Ostend fisherman who begged for heavenly help when his ship lost its helm in a storm. The opening lines of the miracle story 'Redding van Zeelieden' (Salvage of sailors) in the oldest vita of St. Nicolas, written around 800 AD, go as follows: *'Eens voeren zeelieden op de open zee, toen door toedoen van een gevaarlijke demon een storm opstak die de golven hoog opjoeg, en zij, door doodsangst verlamd, zich geen raad meer wisten'* (Once sailors were sailing on the open sea, when a dangerous demon started a storm which raised the waves high, and they, paralysed by fear of death, did not know what to do any more).

The sea and the atmosphere were thought to be the residence of demons

Old profane writings already describe the sea as the residence of demons. Even in the bible there are texts which prove that the sea is associated with the world of evil (Revelation 13, 1-2; Job 26, 12-13, psalm 73/13). The same applies to the atmosphere. St. Paul talks about evil spirits in the air (Ephesians 6,12). Church Fathers Ambrosius, Augustinus and others share that view. Old concepts are christianised. God is the creator of the universe. All things are subject to Him and obey His commands, even nature. God uses his authority through good spirits (angels). He allows the evil spirits to give orders to nature and to inflict damage (Apocalypse). The evil spirits (devils) are accessory, but the suffering of mankind is meant to convert them.

Christians own some very powerful weapons

When fighting the elements, Christians have some weapons which are linked to ecclesiastical consecrations, incantations and blessings.

First you have the sounding of church bells. Just as people drove demons away with metallic rings in Antiquity, a sacred bell drove off the devil. Only a bishop can consecrate a bell. The form with the acts and prayers is in the Pontificale Romanum. The prayer and the sign of the cross form the basis of the expulsion.

The sign of the cross has always been the most powerful protection against all dangers of visible and invisible enemies. Christ blessed the cross as a sign of salvation by his death. In all mediaeval ritualia, blessing forms can be found in which the powerful blessing of the cross is prayed for. The normal blessings and incantations were (and are) performed by priests.

When a storm blew up, the priest chanted an incantation of the devil while the bells rang, and he held up the cross to the clouds. If possible he used a cross with a cross relic or other relics. Ecclesiastical blessings of traditional instruments are rare, but the blessing of a ship is found in Greek as well as in Latin codices. The ship was sprinkled with holy water. They prayed for protection against a storm and sometimes against pirate attacks.

Mediaeval codices of Silos (Spain) and the Isle of Man (between Ireland and England) mention fishnet blessings. The priest prayed to protect the net against damage and for a good catch.

Extra-ecclesiastical religious culture of the fishermen community

Through the ages, a separate extra-ecclesiastical religious culture developed in the fishermen communities as well. Relicts of this can still be found. Some ethnologists and some local priests as well described these relicts.

During the storm, the crew took solemn oaths to beg for a safe return. The women visited the traditional fishermen chapels. Ex-votos were offered (candles, little ships, earrings). The community mourned when shipping disasters occurred. The chapels played an important role in coming to terms with such sorrow.

There naturally were and are many practises or customs on the borderline between religion and superstition. The worship of St. Idesbald from the Ter Duinen abbey in past centuries showed aspects of popular culture which were unrelated to official ecclesiastic rites. The use of (Christian or superstitious) amulets against evil was part of the fishermen tradition. Some mediaeval offshore fishermen may have used demonic powers to have a good catch. A 16th century manuscript from Ghent mentions an incantation to make fish gather together in one place, but this incantation probably concerned freshwater fishery.

Devotional objects from Walraversijde

The devotional objects found in Walraversijde (beach and polder) inform us about the religious culture of this fishermen community. Some of them concern the worship of commonly known patron saints (St. Cornelius, St. Adrian and St. Leonard, among others) which were invoked by all the faithful, including the fishermen.

A series of insignia refer to the specific fishermen living conditions. Fishermen already visited places of pilgrimage to Mary in the Middle Ages which still enjoy the fishermen's trust today (Boulogne-sur-mer, Lombardsijde). Some distant places were known because of miraculous

interventions in favour of people at sea (Amersfoort, Halle). Having studied the insignia from Westenschouten, H.E.J. van Beuningen concluded that Our Lady of Amersfoort took an important place in the prayers for a safe journey.

The presence of a badge of St. Nicolas of Bari in Raversijde polder is no coincidence. Many people believed in his aid during stormy weather.

Fig. 1. Consecration of a fishing boat by pastor Frans Decavele (Zeebrugge 1952-1963).
Sprinkling with holy water with the fishermen community in the background.

Fig. 2. Consecration of the sea by pastor Frans Decavele, Zeebrugge, 17 August 1958.

Crosses from Walraversijde

Already a rich variety of holy cross insignia was found in archaeological sites in Zeeland. Many signs with calvary depictions were found in Nieuwlande, Reimerswaal and Westenschouwen. Insignia of the Cruys-Bellaert (cross and bells) from Petite-Synthe, near Dunkirk, were uncovered in Nieuwlande, Westenschouwen, Veere and Reimerswaal. Little Lorraine crosses were found in Nieuwlande (but in Ostend as well), and crucifixes with the figure of Christ were discovered in Westenschouwen.

During maritime archaeological research of the wrecks of the Spanish Armada, divers found little crosses and cross medals which were given to the crew.

The number of crosses and cross insignia discovered on the beach (41) and in the polder (17) of Raversijde, however, exceeds the former finds. Both the absolute as the relative number is astonishing. The cross devotion, present in various forms, has to have been an essential element of this fishermen community. The cultural transfer from generation to generation has to have lasted for centuries.

The Walraversijde crosses probably served as a kind of protection against danger at sea, especially storms. They were carried or used as a powerful means of protection against sea and air demons.

Some refer to known (Petite-Synthe, Damme) or unknown Holy Cross relics (patriarchal crosses). Some were pilgrim insignia of typical fishermen's places of pilgrimage. Crucifixes, crosses with symbolism of the tree of life, and jewellery with the sign of the cross were worn on the body. They also served to affirm one's Christianity. The symbolism of some crosses even go back to pre-Christian cultures. Calvary crosses were probably part of more private worship.

The presence of rudimentary lead crosses raises questions. It is unlikely that such unfinished products were sold at places of pilgrimage; they rather seem to be side products of a local plumber who produced net weights. These crosses probably refer to the sign (gesture) of the cross during incantations. They may have been fixed to ships or nets after blessings.

Summary

The fishers at sea have a dangerous life. Extreme living conditions foster unanimity in attitudes and equality in behaviour. A fishing community presents itself as a close community which obtains a large knowledge about dangers over the years. It also has mastered the traditional techniques to surpass these dangers, but the trust in this knowledge appears to be insufficient. A firm belief in supernatural powers offers solace.

The archaeologist finds the external signs of that faith. The Raversijde finds confirm the hypothesis that fishermen not only relied on the commonly known patron saints, but on their specific patron saints as well. The Blessed Virgin Maria, who was worshipped in fishermen chapels nearby or in more distant places of pilgrimage, took an important place. St. Nicolas, patron saint of sailors and fishermen, played his part as well.

The fishermen community of Walraversijde, however, relied most of all on the sacred cross to repel all evil. This faith perfectly fitted in with the official doctrine of the Catholic church, as the cross is the sign of victory of Christ over the devil. Hence, this fishermen community comes across as a definitely Christian community in spite of the presence of a heavy dose of superstition. The aura of the authentic spirituality of the nearby Cistercian abbey Ter Duinen may have had a part in this.

References

- Arnold J. 1969. Idesbald, ons Baldje uit de Westhoek. Brugge.
- Baert B. 2002. De Piscina Probatica – Een bron in het Middeleeuwse Jeruzalem. p.29-54. In: De Dijn H. and Van Herck W. In: Heilige plaatsen – Jeruzalem, Lourdes en shopping malls. Kapellen.
- Bartelink G. 1994. Benamingen en verschijningsvormen van duivel en demonen in oud-christelijke geschriften. p.54-70. In: Duivelsbeelden, een cultuurhistorische speurtocht in de Lage Landen. Baarn.
- Brinkhof L. et al. 1965-1968. Liturgisch Woordenboek. (2 volumes). Roermond.
- Blom A. 1998. Nicolaas van Myra en zijn tijd. Hilversum.
- Braekman W.L. 1997. Middeleeuwse witte en zwarte magie in het Nederlands taalgebied. Gent.
- Clybouw K. s.d. Geschiedenis van de visserskapel Onze-Lieve-Vrouw ter Duinen te Bredene. Bredene.
- De Meester V. 1995. Hulde aan de vissers die in zee bleven. Aartrijke.
- Delumeau J. 1978. La peur en Occident (XIVe - XVIIIe siècles). Paris.
- Franz A. 1909. Die kirchlichen Benediktionen im Mittelalter. (2 volumes). Freiburg.
- Giraldo W. 1989. Volksdevotie in West-Vlaanderen. Brugge.
- Jansone R. 1994. Het laatste bolwerk van de jager – Beknopte geschiedenis van de Vlaamse zeevisserij. Brussel.
- Rightly C., M. Pieters, D. Tys and A. Erynck. 2000. 1465 – Walraversijde – De bloeiperiode van een vissersdorp aan de zuidelijke Noordzeekust. Brugge.
- Lanzweert W. 1979. Wat IJslanvaarders vertelden. Woesten – Vleteren.
- Pieters M., E. Cools, J. Koldewey and A. Mortier. (with a contribution of Van Bulck G.). 2002. Middeleeuwse en latere insignes en devotionalia uit Raversijde. Archeologie in Vlaanderen VI, (1997/1998):261-301.
- Schatten van de Armada. Tentoonstellingscatalogus, Brussel, 1985.
- Spencer B. 1990. Pilgrim souvenirs and secular badges. Salisbury museum – Medieval catalogue, part 2, Salisbury.
- Spencer B. 1998. Pilgrim souvenirs and secular badges – Medieval finds from excavations in London 7, London.
- Spiegel des täglichen Lebens – Archäologische Funde des Mittelalters aus Köln – Ausstellung in der Alten Wache des Kölnischen Stadtmuseums, 1982, Köln.
- Tanghe G.H. 1914. Geschiedenis van het wijdvermaarde Christusbeeld van Damme. Brugge.
- Taisne P.F. 1666. Onse Lieve Vrouwe van Pottery toevlucht der sondaeren, en van alle behoefte menschen, het oudste mirakeleus beeldt van ons Nederland, door veel jonsten vermaert, ende te Brugghe besonderlyck vereert. Edition in: Van Blindekens naar de Potterie – Een eeuwenoude Brugse belofte. 1980. Brugge, 156-209.
- Van Beuningen H.J.E. and A.M. Koldewey. 1993. Heilig en profaan. 1000 Laatmiddeleeuwse insignes uit de collectie H.J.E van Beuningen, Rotterdam Papers 12. A contribution to medieval archaeology, Cothen.
- Van Beuningen H.J.E., A.M. Koldewey and D. Kicken. 2001. Heilig en profaan 2. 1200 Laatmiddeleeuwse insignes uit de collectie H.J.E. van Beuningen, Rotterdam Papers VIII. A contribution to medieval archaeology, Cothen.
- Van Gilst A. and H. Kooger. 2002. Kruisen, relieken en wonderen, Soesterberg.
- Van Heeringen R.M., A.M. Koldewey and A.A.G. Gaalman. 1987. Heiligen uit de modder. Utrecht.
- Vanhoutryve A. 1986. Vis en vishandel in Kustvlaanderen tot het einde van het oud regime in Ons Heem. jaar 40(2):34-43.
- Vencken J. 2002. De devotie tot Onze-Lieve-Vrouw van Halle. Ethnologica Flandria 18:85-142. Leuven.
- Wegmann H.A.J. 1991. Riten en mythen – Liturgie in de geschiedenis van het Christendom. Kampen.

HEMELSE HULP ALS CULTUURELEMENT VAN DE VISSERSGEMEENSCHAP, OOK TE WALRAVERSIJDE

'O wil verhoren onze bee, voor hen die zijn in nood op zee'

Gaston Van Bulck

Kauwendaal 19
B-2800 Mechelen, België

Het welluidende vers *'O, wil verhoren onze bee, voor hen die zijn in nood op zee'* komt uit een lied dat de protestantse gemeente van Urk aan het IJsselmeer zong, wanneer de vissers uit het dorp bij stormweer in gevaar verkeerden. Ook bij ons vindt men dergelijke teksten: *'Als de noorderstormen jagen en de winden blazen breed, als de vloed dreigt ongenadig, spaar ons van misser en leed'* (Scheldewijding Hingene, 1977).

Angst voor de storm

In vroegere tijden verkeerden de mensen in grote angst wanneer een onweer losbarstte. Bliksem, donder, hagelbuien, stormwind en hevige regenvlagen bedreigden het werk op het land, vernielden de oogsten, veroorzaakten overstromingen, stichtten branden en velden mensen in openlucht. De kwetsbaarheid van de mensen op het land was echter nog miniem in vergelijking met die van de mensen in volle zee. De kleine schepen waren onvoldoende opgewassen tegen het natuurgeweld. Vissers en schippers verkeerden in enorm levensgevaar. De angst voor stormweer was dan ook steeds latent of manifest aanwezig bij de leden – mannen, vrouwen en kinderen – van een middeleeuwse vissersgemeenschap. Die angst was zo fundamenteel dat ieder die zich bezighoudt met de studie van oude vissersgemeenschappen, er rekening mee moet houden. De in bedevaartplaatsen opgetekende wonderverhalen getuigen van de angsten die mensen doorstaan tijdens noodsituaties op zee. Het mirakelboekje van O.-L.-Vrouw van de Potterie (Brugge) uit 1520-1521 geeft het verhaal weer van een Oostendse visser die om hemelse hulp smeekte, toen zijn schip tijdens een storm het roer verloor. De aanhef van het wonderverhaal *'Redding van zeelieden'* in de oudste vita van de heilige Nikolaas, geschreven omstreeks 800, klinkt als volgt: *'Eens voeren zeelieden op de open zee, toen door toedoen van een gevaarlijke demon een storm opstak die de golven hoog opjoeg, en zij, door doodsangst verlamd, zich geen raad meer wisten'*.

De zee en het luchtruim golden als verblijfplaats van demonen

In oude profane geschriften wordt de zee reeds voorgesteld als de woonplaats van demonen. Ook in de bijbel vindt men teksten die aantonen dat de zee wordt geassocieerd met de boze wereld (Openbaring 13,1-2; Job 26,12-13, psalm 73/13). Hetzelfde geldt voor het luchtruim. Sint-Paulus spreekt over de boze geesten in de lucht (Efeziërs 6,12). De kerkvaders Ambrosius, Augustinus en anderen volgen hem daarin. De oude denkbelden werden gechristianiseerd. God is de schepper van het heelal. Alles is hem onderworpen en gehoorzaamt aan zijn bevel, ook de natuur. God wendt zijn invloed aan via goede geesten (engelen). Hij laat ook de kwade geesten toe de natuur te bevelen en schade aan te brengen (Apocalyps). De boze geesten (duivels) zijn medeplichtig. Maar het lijden van de mensen heeft als doel hen te bekeren.

Christenen bezitten een aantal krachtige wapens

In hun strijd tegen de natuurelementen beschikken de christenen over een aantal wapens die samenhangen met kerkelijke wijdingen, bezwingingen en zegeningen (Fig. 1 en 2).

Fig. 1. Zegening van een vissersboot door pastoor Frans Decavele (Zeebrugge 1952-1963).
Besprenkeling met wijwater terwijl de vissersgemeenschap toekijkt.

Fig. 2. Zegening door pastoor Frans Decavele, Zeebrugge, 17 augustus 1958.

Vooran staat het luiden van de kerkklokken. Zoals men in de oudheid de demonen verdreef met metaalklanken, zo verjoeg het geluid van een gewijde klok de duivel. De wijding van een klok komt toe aan de bisschop. Het formulier met de gebeden en handelingen staat in het *Pontificale Romanum*. De basis van de verdrijving ligt in het gebed en het kruisteken.

Vanouds geldt het kruisteken als de krachtigste bescherming tegen alle gevaren van zichtbare en onzichtbare vijanden. Door zijn dood heiligde Christus het kruis als verlossingsteken. In alle middeleeuwse *ritualia* vindt men zegenformulieren waarin om de machtige bescherming van het

kruis wordt gebeden. De gewone bezweringen en zegeningen werden (en worden) door de priesters uitgevoerd. Bij opkomend stormweer sprak de priester, onder klokkengelui, een duivelsbezweering uit terwijl hij het kruis omhoog hield naar de wolken. Zo mogelijk bediende hij zich van een kruis met een kruisrelik of andere relieken. Kerkelijke zegeningen van ambachtelijke werktuigen zijn zeldzaam. Maar de zegening van een schip treft men zowel in Griekse als in Latijnse codices aan. Het schip werd dan besprenkeld met wijwater. Men bad om bescherming tegen storm en soms tegen aanvallen van piraten.

De middeleeuwse codices van Silos (Spanje) en het eiland Man (tussen Ierland en Engeland) bevatten zegeningen van visnetten. De priester smeekte om het net te vrijwaren van verstrengeling en om een goede visvangst.

Buitenkerkelijke religieuze cultuur van de vissersgemeenschap

In de vissersgemeenschappen groeide in de loop der eeuwen spontaan ook een eigen buitenkerkelijke religieuze cultuur. De relictten ervan kan men thans nog steeds vaststellen. Sommige volkskundigen, maar ook priesters uit de kuststreek, hebben die beschreven.

Tijdens de storm legde de bemanning beloften af om een behouden terugkeer af te smeken. De vrouwen bezochten de traditionele visserskapellen. Men offerde *ex-voto's* (kaarsen, scheepjes, oorringen). Bij scheepsrampen rouwde de vissersgemeenschap. De verwerking van het verdriet gebeurde voor een deel in de visserskapellen.

Er bestonden en bestaan uiteraard veel praktijken of gebruiken die zich situeren in de grenszone tussen geloof en bijgeloof. De verering van Sint-Idesbald uit de Ter Duinenabdij vertoonde tijdens vorige eeuwen volksculturele aspecten die losstonden van de officiële kerkelijke riten.

Het gebruik van kwaadafwerende amuletten (christelijke en bijgelovige) behoorde tot de visserstraditie. Misschien deden sommige middeleeuwse zeevissers beroep op demonische krachten om een goede vangst te doen. Een Gents handschrift uit de zestiende eeuw bevat een incantatie om vissen te doen samenkomen op één plaats. Maar wellicht had zij betrekking op de zoetwatervisserij.

Devotionalia uit Walraversijde

Aan de hand van aangetroffen *devotionalia* in Walraversijde (strand en polder) komt men iets te weten over de religieuze cultuur van deze vissersgemeenschap. Een aantal hebben betrekking op de verering van algemeen gekende noodhelpers (Sint-Cornelius, Sint-Adrianus, Sint-Leonardus en andere) die door alle gelovigen, met inbegrip van de vissers, werden aangeroepen.

Een reeks insignes verwijst naar de specifieke leefsituatie van de vissers. Tijdens de Middeleeuwen bezochten de vissers reeds Maria-bedevaartplaatsen, die nog steeds hun vertrouwen genieten (Boulogne-sur-mer, Lombardsijde). Sommige afgelegene oorden waren gekend omwille van miraculeuze tussenkomsten ten gunste van mensen op zee (Amersfoort, Halle). H.E.J. van Beuningen kwam, na bestudering van de insigne-vondsten uit Westenschouten tot het besluit dat O.-L.-Vrouw van Amersfoort een belangrijke plaats innam in de gebeden voor een behouden vaart. De aanwezigheid van een insigne van Sint-Nicolaas van Bari in Raversijde-polder is geen toeval. Het geloof in zijn bijstand tijdens stormweer was zeer verspreid.

De kruisjes uit Walraversijde

Archeologische vindplaatsen in Zeeland leverden reeds een rijke variatie aan heiligkruisinsignes op. Tekens met calvarievoorstellungen kwamen tamelijk veel voor in Nieuwlande, Reimerswaal en Westenschouwen. Insignes van het Cruys-Bellaert (waarop kruis en bellen) uit Petite-Synthe nabij Duinkerken, kwamen aan het licht in Nieuwlande, Westenschouwen, Veere en Reimerswaal. Lotharingse kruisjes trof men aan in Nieuwlande (maar ook in Oostende), kruisbeeldjes met Christusfiguur in Westenschouwen.

Bij maritiem archeologisch onderzoek vonden duikers in de wrakken van de Spaanse Armada kruisjes en kruismedailles die werden gegeven aan de bemanning. Maar het aantal kruisjes en kruisinsignes dat op het strand (41) en in de polder (17) van Raversijde te voorschijn kwam, overtreft toch de voornoemde vondsten. Zowel het absoluut als het relatief aantal wekt verbazing. De kruisdevotie, aanwezig in verscheidene vormen, moet een wezenlijk kenmerk van deze vissersgemeenschap zijn geweest. De cultuuroverdracht van generatie op generatie moet eeuwen hebben stand gehouden.

De kruisjes van Walraversijde fungeerden ongetwijfeld als beschermingsmiddel tegen de gevaren op zee, inzonderheid het stormweer. Zij werden gedragen of gebruikt als krachtig verweermiddel tegen de zee- en luchtdemonen.

Sommige verwijzen naar gekende (Petite-Synthe, Damme), andere naar onbekende heiligkruisreliëken (dubbelkruisjes). Het waren pelgrimsinsignes van typische vissersbedevaartplaatsen. De kruisbeeldjes, de kruisjes met symboliek van de levensboom, de sieraden met het teken van het kruis, werden op het lichaam gedragen. Zij dienden ook om zich als christen te affirmeren. Sommige kruisvormen bevatten ook een symboliek die teruggaat tot voorchristelijke culturen. De calvariekruisjes liggen wellicht meer in de sfeer van het privaat devotioneel gebruik. De aanwezigheid van de rudimentaire loden kruisjes roept vragen op. Het is onwaarschijnlijk dat dergelijke onafgewerkte producten werden verkocht op bedevaartplaatsen. Zij lijken eerder nevenproducten te zijn van een plaatselijke loodgieter die netverzwaringen vervaardigde. Die kruisjes verwijzen vermoedelijk naar het teken (het handgebaar) van het kruis bij bezweringen. Misschien werden zij na zegeningen vastgehecht aan schepen of netten.

Besluit

De vissers op zee leiden een gevaarlijk leven. Extreme leefomstandigheden kweken eensgezindheid in houding en gelijkheid in gedrag. Een vissersgemeenschap dient zich aan als een hechte groep die met het verloop der jaren een grote kennis van de gevaren verwerft. Zij beheerst ook de traditionele technieken om deze gevaren te overwinnen. Maar het vertrouwen in die kennis blijkt onvoldoende. Een vast geloof in bovennatuurlijke krachten biedt soelaas.

De archeoloog vindt in het bodemarchief de uiterlijke tekens van dat geloof. De vondsten in Raversijde bevestigen de hypothese dat vissers, benevens hun beroep op de algemeen gekende beschermheiligen, bijzondere hulp verwachtten van hun specifieke noodhelpers. De Heilige Maagd Maria, vereerd in nabije visserskapellen of in verder gelegen bedevaartplaatsen nam een belangrijke plaats in. De heilige Nicolaas kreeg als beschermer van de schippers en vissers zijn deel.

Maar bovenal stelde de vissersgemeenschap van Walraversijde haar vertrouwen in het heilig kruis om alle onheil af te wenden. Dat geloof paste volkomen in de officiële leer van de katholieke kerk. Het kruis is het teken van de overwinning van Christus op de duivel. Daarom komt deze middeleeuwse vissersgemeenschap – zelfs rekening houdend met de aanwezigheid

van een flinke dosis bijgeloof – over als een specifiek christelijke gemeenschap. Mogelijk speelde de uitstraling van de authentieke spiritualiteit van de nabijgelegen cisterciënzerabdij Ter Duinen daarbij een rol.

Referenties

- Arnold J. 1969. Idesbald, ons Baldje uit de Westhoek. Brugge.
- Baert B. 2002. De Piscina Probatica – Een bron in het Middeleeuwse Jeruzalem. p.29-54. In: Heilige plaatsen – Jeruzalem, Lourdes en shopping malls. De Dijn H. en W. Van Herck. Kapellen.
- Bartelink G. 1994. Benamingen en verschijningsvormen van duivel en demonen in oud-christelijke geschriften. p.54-70. In: Duivelsbeelden, een cultuurhistorische speurtocht in de Lage Landen. Baarn.
- Brinkhof L. *et al.* 1965-1968. Liturgisch Woordenboek. (2 volumes). Roermond.
- Blom A. 1998. Nicolaas van Myra en zijn tijd. Hilversum.
- Braekman W.L. 1997. Middeleeuwse witte en zwarte magie in het Nederlands taalgebied. Gent.
- Clybouw K. s.d. Geschiedenis van de visserskapel Onze-Lieve-Vrouw ter Duinen te Bredene. Bredene.
- De Meester V. 1995. Hulde aan de vissers die in zee bleven. Aartrijke.
- Delumeau J. 1978. La peur en Occident (XIVe - XVIIIe siècles). Paris.
- Franz A. 1909. Die kirchlichen Benediktionen im Mittelalter. (2 volumes). Freiburg.
- Giraldo W. 1989. Volksdevotie in West-Vlaanderen. Brugge.
- Jansoone R. 1994. Het laatste bolwerk van de jager – Beknopte geschiedenis van de Vlaamse zeevisserij. Brussel.
- Rightly C., M. Pieters, D. Tys en A. Eryvynck. 2000. 1465 – Walraversijde – De bloeiperiode van een vissersdorp aan de zuidelijke Noordzeekust. Brugge.
- Lanszweert W. 1979. Wat IJslandvaarders vertelden. Woesten – Vleteren.
- Pieters M., E. Cools, J. Koldewey en A. Mortier. (met een bijdrage van G. Van Bulck). 2002. Middeleeuwse en latere insignes en devotionalia uit Raversijde. Archeologie in Vlaanderen VI, (1997/1998):261-301.
- Schatten van de Armada. Tentoonstellingscatalogus, Brussel, 1985.
- Spencer B. 1990. Pilgrim souvenirs and secular badges. Salisbury museum – Medieval catalogue, part 2, Salisbury.
- Spencer B. 1998. Pilgrim souvenirs and secular badges – Medieval finds from excavations in London 7, London.
- Spiegel des täglichen Lebens – Archäologische Funde des Mittelalters aus Köln – Ausstellung in der Alten Wache des Kölnischen Stadtmuseums, 1982, Köln.
- Tanghe G.H. 1914. Geschiedenis van het wijdvermaarde Christusbeeld van Damme. Brugge.
- Taisne P.F. 1666. Onse Lieve Vrouwe van Pottery toevlucht der sondaeren, en van alle behoefte menschen, het oudste mirakeleus beeldt van ons Nederland, door veel jonsten vermaert, ende te Brugghe besonderlyck vereert. Edition in: Van Blindekens naar de Potterie – Een eeuwenoude Brugse belofte. 1980. Brugge, 156-209.
- Van Beuningen H.J.E. en A.M. Koldewey. 1993. Heilig en profaan. 1000 Laatmiddeleeuwse insignes uit de collectie H.J.E van Beuningen, Rotterdam Papers 12. A contribution to medieval archaeology, Cothen.
- Van Beuningen H.J.E., A.M. Koldewey en D. Kicken. 2001. Heilig en profaan 2. 1200 Laatmiddeleeuwse insignes uit de collectie H.J.E. van Beuningen, Rotterdam Papers VIII. A contribution to medieval archaeology, Cothen.
- Van Gilst A. en H. Kooger. 2002. Kruisen, relieken en wonderen, Soesterberg.
- Van Heeringen R.M., A.M. Koldewey en A.A.G. Gaalman. 1987. Heiligen uit de modder. Utrecht.
- Vanhoutryve A. 1986. Vis en vishandel in Kustvlaanderen tot het einde van het oud regime in Ons Heem. jaar 40(2):34-43.
- Vencken J. 2002. De devotie tot Onze-Lieve-Vrouw van Halle. Ethnologica Flandria 18:85-142. Leuven.
- Wegmann H.A.J. 1991. Riten en mythen – Liturgie in de geschiedenis van het Christendom. Kampen.